

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2 — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 31.

¹⁰ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва... — С. 69.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 11. — Арк. 3–3 зв.

¹² Героїзм і трагедія Холодного Яру. — К., 1996. — С. 58.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1542. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 112.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1777. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 5.

¹⁵ *Безручко М.* Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових Стрільців. — К., 1992. — С. 286.

¹⁶ Героїзм і трагедія Холодного Яру. — С. 64.

¹⁷ Київ. — 1991. — №11. — С. 88.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 569. — Арк. 177–177 зв.

¹⁹ *Капустянський М.* Похід української армії на Київ — Одесу в 1919 році. — Мюнхен, 1946. — Кн. 1. — Ч. 1–2. — С. 61.

Сергій Корновенко

ЗАХОДИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПРОВЕДЕННЯ ВЕСНЯНОЇ ПОСІВНОЇ КАМПАНІЇ ТА ЖНИВ НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ У 1919 Р.

У статті розглядаються рішення та заходи Особливої наради з проведення посівної кампанії та жнив Добровольчої армії на окупованих нею українських землях у 1919 р.

Sergiy Kornovenko. The actions of Special meeting regarding the realization of spring sowing campaign and harvest on under control Ukrainian territories in 1919. The decisions and actions of Special meeting regarding the spring sowing campaign and harvest of Volunteer army on occupied Ukrainian territories in 1919 are examined in this article.

Аграрна історія України періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. — актуальна тематична ніша з огляду на кардинальність та масштабність революційних трансформацій, що пережило селянство України в окреслений період. Як свідчить аналіз історіографії, аграрна політика різних політичних режимів, ураховуючи білогвардійський, привертала і привертає увагу дослідників дотепер¹. Констатуючи серйозні зрушення у вивченні сучасними українськими та зарубіжними істориками різноманітних аспектів аграрної політики білогвардійського уряду А. Денікіна,

зазначаємо, що не всі питання цього багатомірного явища досліджено рівномірно та повно. На наш погляд, враховуючи сучасні можливості істориків у доступі до джерел, багатовекторність методологічних підходів, нового осмислення потребують питання, пов'язані з заходами Особливої наради стосовно проведення весняної посівної кампанії та жнив на підконтрольних їй українських територіях у 1919 р., що і є метою цієї статті. Об'єкт вивчення — аграрна політика білогвардійського уряду А. Денікіна на підконтрольних українських територіях, предмет — організація та проведення весняної посівної кампанії та жнив у 1919 р.

Навесні — восени 1919 р. значну частину контрольованої білогвардійцями території становили землеробські райони, враховуючи українські території, що перебували під управлінням Збройних сил на Півдні Росії (далі — ЗСПР). Більшість населення становили селяни. У зв'язку з цим перед Особливою нарадою (уряд при Головнокомандувачу ЗСПР генералові А. Денікіні, проіснував до 30 грудня 1919 р., очолював генерал А. Драгомиров) постали актуальні проблеми соціально-економічного характеру, що потребували негайного вирішення. Серед них нагальними були — весняного засіву угідь, врожаю зернових та трав 1919 р. Необхідність їхнього розв'язання диктувалася багатьма чинниками: 1) потребою реалізації на практиці «начал», відображених у «Декларації генерала Денікіна з земельного питання»; 2) прагненням білогвардійських властей не втратити компліментарного ставлення, що було в населення стосовно Білого руху та ідей, проголошених його лідерами; 3) власне самою сутністю цих проблем, які безпосередньо стосувалися питань життєдіяльності Білого руху як соціокультурного, історичного явища.

9 березня 1919 р. постановою Особливої наради власники угідь зобов'язувалися їх засіяти. У документі, зокрема, йшлося про те, що білогвардійський уряд зацікавлений у тому, щоб до остаточного вирішення аграрного питання поля були «своєчасно та успішно засіяні». Власники угідь, селяни та селянські товариства, у користуванні яких перебували землі, зобов'язувалися негайно приступити до весняних польових робіт. Держава, як зазначалося, не стояла осторонь цієї проблеми, не залишала власників та користувачів сам на сам із нею. Вона брала на себе зобов'язання врахувати інтереси тих, хто засіяв поля, під час реалізації врожаю 1919 р.² Ця постанова була розіслана на місця представникам білогвардійських цивільних властей. Губернатори доводили її зміст до відома

не лише селян, а і чиновників менших рангів, вживали енергійних заходів із її реалізації. Так, уповноважений Управління землеробства і землепорядкування (далі — УЗіЗ) по Євпаторійському повіту отримав чіткі інструкції стосовно виконання розпорядження уряду. У них йшлося про те, що він несе персональну відповідальність за виконання посівної кампанії в повіті. Йому настійливо рекомендувалося активно залучати до посівної селян, «оголосивши їм, що під час збору врожаю фактичні посівники отримують 4/5 від врожаю зернових хлібів та масляних рослин, 9/10 від врожаю коренеплодів»³. Тобто, засівщикам гарантувалося право на більшу частину врожаю.

18 березня 1919 р. Особливою нарадою Управлінню продовольства була виділена позика в розмірі 250 млн руб. на закупівлю насінневих фондів, сільськогосподарських машин та реманенту, щоб забезпечити усім необхідним селянські господарства під час посівної кампанії⁴. За історичними джерелами, опрацьованими нами, отримані кошти були негайно «пущені в справу». Чиновники Управління продовольства та інших відомств білогвардійського уряду А. Денікіна розгорнули активну роботу з закупівлі та постачання селян необхідного для забезпечення весняного посіву. Постанови білогвардійських властей стосовно вирішення проблеми з засівами полів, конкретні кроки білогвардійської адміністрації на місцях із їх реалізації схвально сприймалися селянами. Їм імпувало те, що влада хоч у такий спосіб турбується їхнім повсякденним життям. Різнопланові за змістом повідомлення з місць, опрацьовані нами під час роботи над темою, не фіксують негативного ставлення селянства України до методів і засобів організації та проведення Особливою нарадою весняної посівної кампанії⁵.

Водночас стан із посівними площами не був ідеальним. Попри всі зусилля, що докладалися державними органами влади білогвардійців, селянами, поміщиками тощо не скрізь вдалося повністю засіяти угіддя. Існувало чимало труднощів об'єктивного характеру, що ускладнювали виконання цієї вкрай важливої з усіх поглядів справи. За два роки революційної боротьби соціально-економічна ситуація в українському селі зазнала кардинальних змін. Це безпосередньо позначилося як на землеволодінні/землекористуванні землею, так і на економічних потужностях суб'єктів господарської діяльності.

Насамперед збитків було завдано поміщицьким господарствам. Робоча худоба, реманент, приміщення сільськогосподарського

призначення економії були значною мірою розграбовані, знищені, угіддя перетворилися на самозахоплення селян. Комуни, створені на їхніх уламках, ледь животіли: у них особливо не хотіли йти селяни, а радянська держава не мала необхідного економічного потенціалу, щоб стимулювати та підтримувати їхній розвиток. Власники маєтків або загинули, або втекли, і лише окремі з них наважувалися повертатися і відновлювати господарювання. Не кращим було становище й одноосібних селянських господарств. За спостереженнями сучасника тих подій, їм «бракувало коней, худоби, кормів; сільськогосподарські знаряддя або зношені, або зламані...; не вистачає мастильних матеріалів тощо»⁶. Це зумовлювало, наприклад, у Полтавській губернії, те, що селяни не мали змоги обробляти у повному обсязі як свої, так і колишні поміщицькі землі⁷.

Селяни відчували страх як перед масовими реквізиціями, з яким вони постійно жили у 1917–1918 рр. (непомірна продрозверстка та інші непродумані кроки в економічній політиці урядів, що калейдоскопічно змінювали один одного упродовж цих двох років), так і перед поверненням поміщиків⁸. Непередбачуваність та ненормованість фіскальної політики радянської влади призводила до того, що селяни відмовлялися обробляти всі площі угідь, що їм належали. Свою позицію вони мотивували тим, що «комісари посадять на фунти все-рівно. Залишать лише зерно, необхідне для того, щоб не вмерти з голоду, а решту відберуть за квитанцію...»⁹.

У подібній ситуації перебували і власники великих маєтків. З одного боку, страх перед тим, що їхні господарства насамперед стануть об'єктом фіскальної політики властей, а з іншого — острах перед невгамовною селянською стихією, що знищує все на своєму шляху. У зв'язку з цим не ті, не інші не поспішали збільшувати посівні площі своїх господарств.

Безперервні бойові дії упродовж 1914–1919 рр. зумовлювали постійні мобілізації селян до лав воюючих сторін. Як правило, їй підлягали фізично здорові чоловіки у віці від 18 до 49 років, які у своїй більшості або гинули на фронті, або поверталися покаліченими. Тому основною робочою одиницею залишалися жінки, підлітки, люди похилого віку. Все це надзвичайно загострювало проблему дефіциту робочих рук, впливаючи на скорочення посівних площ.

Потрібно зазначити, що значною мірою заходи, вжиті білогвардійським урядом А. Денікіна стосовно організації посівної, незважаючи на цілий ряд труднощів, були результативними. Опо-

середковано цю нашу тезу підтверджують і розрахунки радянських фахівців. Згідно з ними станом на 1920 р. загальна посівна площа в Україні скоротилася на 15%, а пшениці, жита, вівса, ячменю — на 1/3¹⁰. На наш погляд, ці показники могли б бути гіршими, якби різні уряди, у тому числі Особлива нарада, не долучалися до допомоги селянам під час посівних кампаній. За інформацією, що надходила з місць від агрономів, службовців УЗіЗу, представників влади на місцях, більша частина земель, що перебувала у володінні чи користуванні, була засіяна власниками чи орендарями, передбачався високий врожай. Так, в Ялтинському повіті на вирощуванні зернових спеціалізувалися Байдарська та Богатирська волості. «Усі власники земель у цих волостях розпочали посівну... площі посівів залишилися незмінними»¹¹. У Зміївському повіті Харківської губернії у «маєтках товариств Роттермунда і Ейсе» було засіяно по 1500 дес. кожного виду зернових¹².

Сподівання білогвардійських властей на високий врожай 1919 р. вповні виправдалися. На Полтавщині врожай хлібів, за підрахунками білих, становив 161 млн пуд.: жита — 58,5 млн, пшениці — 48 млн, ячменю — 19 млн, вівса — 21,5 млн, гречки — 10 млн, проса — 4 млн. пуд.¹³ Непоганий врожай видався й в інших українських губерніях, що перебували під контролем ЗСПР (див. табл. 1). Згідно з даними політвідділу 10-ї армії Південного фронту, валовий збір хлібів у регіоні становив 1285 млн пуд., з яких 647 млн — товарний хліб¹⁴.

Таблиця 1

Урожайність зернових в Україні в 1919 р.

Губернія/повіт	Врожайність з 1 дес. у пудах культур				
	жито	пшениця	просо	овес	ячмінь
1	2	3	4	5	6
Таврійська ¹⁵					
Мелітопольський	69	101	70	75	90
Бердянський	80	115	65	73	100
Перекопський	65	89	50	67	65
Дніпровський	62	71	69	71	65
Євпаторійський	79	84	54	70	60
Сімферопольський	49	45	45	70	60
Феодосійський	75	85	60	63	72
Ялтинський	74	64		60	72

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
Херсонська					
Єлизаветградський	85	95		70	80
Одеський	75	79	50	85	75
Херсонський	72	85	54	65	80
Катеринославська					
Слов'яносербський		107			20–30
Павлоградський	25	25			35
Маріупольський		57		70	55
Харківська					
Сумський	52				
Лебединський					
Охтирський					
Богодухівський					
Валківський		60			
Харківський					
Вовчанський					
Ізюмський		39			
Куп'янський					
Старобільський					

Водночас це породжувало нову проблему — його збір. Для юридичного врегулювання цього питання 9 липня 1919 р. Особливою нарадою були схвалені, підписані А. Денікіним «Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройних Сил на Півдні Росії». Структурно документ містив 12 пунктів, якими регулювався збір урожаю 1919 р., враховуючи соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію, що склалася в українському селі на момент приходу ЗСПР в Україну. У них, зокрема, йшлося про таке: 1) збір урожаю 1919 р. хлібів, льону, конопель, соняшника та інших масляних рослин покладався на тих, хто засіяв поля, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: селян, сільські громади, селянські товариства тощо. 2/3 зібраного врожаю 1919 р. належали тим, хто засіяв поля і зібрав урожай, а 1/3 — землевласникам, орендаторам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився на «місце, де зазвичай відбувалася молотьба»; 2) якщо врожай збирали не ті, хто засіяв поля, то вони засівщикам сплачували за виконані

роботи, повертали насіння або проводили з ними інші розрахунки; 3) збір урожаю картоплі, буряків, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях (крім тих, що розташовані на землях маєтків, крім буряків та інших насінневих саджанців на полях), покладається на тих, хто їх засіяв, незважаючи на юридичні підстави користування/володіння землею: селян, сільські громади, селянські товариства тощо. Із зібраного ними врожаю $5/6$ належить їм, $1/6$ — землевласникам, орендарам тощо. Врожай тими, хто засіяв поля і його зібрав, звозився в зазначене останніми місце; 4) якщо селяни, сільські громади, селянські товариства зібрали врожай картоплі, буряків, моркви та інших коренеплодів та овочів, а також тютюну, посаджених на городах та полях, та звезли у свої господарства, то вони сплачують натурою чи грошима фактичним власникам $1/3$ частину. Якщо розрахунки ведуться грошми — то за твердими цінами або за довідниковими; 5) у разі відсутності тих, хто засіяв поля, волосний старшина зобов'язувався найняти з навколишніх сіл селян для збору врожаю; 6) наймана волосною старшиною робоча сила за збір урожаю отримувала не більше S від його розміру. Решта звозилася та зберігалася до появи фактичних власників земель, на яких було зібрано врожай. Якщо ж останні не з'явилися до 1.01.1920 р., то S частина врожаю, що їм належала, продавалася волосним старшиною. Отримані від продажу кошти волосний старшина передавав голові мирового з'їзду, котрий віддавав їх фактичному власнику землі; 7) у тому разі, коли відсутні засівщики, збір урожаю належить фактичним власникам. Якщо й їх немає, то набирає чинності ст. 5 правил. Однак у такому разі той, хто збирає урожай, отримує $2/3$ його частини, а фактичні власники — $1/3$; 8) увесь урожай цукрових буряків належав цукровому заводу, на угіддях якого він був зібраний. Якщо ж завод не працював — іншому цукровому заводу, вказаному Начальником повіту; 9) так само весь урожай буряків, засіяного селянами, сільськими громадами, селянськими товариствами тощо, мав бути ними зібраний і повністю переданий цукровому заводу; 10) той, хто спеціалізувався на вирощенні насіння цукрового буряка, отримує необхідну для цього частку від урожаю; 11) цукровий завод розраховувався за отриманий ним урожай цукрового буряків. Фактичні власники отримували $1/6$ від вартості врожаю, а той, хто засіяв поля і зібрав урожай — $5/6$; 12) урожай фруктових та ягідних садів належав повністю їхнім фактичним власникам¹⁷.

5 липня 1919 р. Особлива нарада та Головнокомандувач ЗСПР оприлюднили ще один документ, яким регламентувався збір урожаю 1919 р. Він стосувався правил про збирання трав у 1919 р. на територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача ЗСПР. Зокрема, на самозахоплених землях збір урожаю трав слід було проводити тим, хто ці землі захопив; врожай розподілявся порівну між юридичними власниками та тими, хто їх захопив і зібрав урожай¹⁸. Регламентація решти випадків, колізій, що могли трапитися під час збирання врожаю трав, відбувалася згідно з правилами про збір урожаю зернових та коренеплодів.

Чинність обох законодавчих актів поширювалася лише на українські губернії та повіти (відповідно): Таврійську, Катеринославську, Полтавську, Харківську; Черкаський, Чигиринський, Уманський, Звенигородський, Канівський, Таращанський, Васильківський Київської губернії¹⁹.

Ми вважаємо, що вищенаведені положення правил про збір урожаю 1919 р. на територіях, підконтрольних Головнокомандувачу ЗСПР, були політично коректними, соціально компромісними, економічно доречними для всіх суб'єктів господарської діяльності, що працювали в аграрному секторі економіки України в 1919 р. На наш погляд, означені вище положення про право на врожай 1919 р. мали на меті відновити товарно-грошові відносини між державою та селянством, сприяти, з одного боку, забезпеченню селянських господарств необхідними промтоварами, з іншого — налагодити нормальне продовольче постачання міст, армії. Фактично цим документом білогвардійський уряд А. Денікіна визнавав факт селянських самозахоплень, не вживав проти цього каральних заходів. Навпаки, він відійшов від пропоміщицької позиції, чого не вдалося зробити під час напрацювань принципів аграрної реформи, віддавши перевагу селянам. Інтереси великих земельних власників були представлені значно меншою мірою, ніж інтереси селянства. Крім того, відображений у «Декларації генерала Денікіна з земельного питання» інститут приватної власності повністю реалізовувався на практиці.

У вітчизняній історіографії «Правила про збір урожаю 1919 р. на територіях, підпорядкованих Головнокомандувачу Збройних сил на Півдні Росії» неодноразово критикувалися радянськими дослідниками, наприклад, М. Супруненок. Учений вважав, що ними «знову було відновлено царські порядки і селянин знову повинен був працювати на поміщика, віддаючи йому невідомо за

що третину урожаю»²⁰. На наш погляд, ця теза — швидше данина загально ідеологічній ситуації початку 1940-х рр., що склалася в СРСР і в якій працював історик, ніж науково обґрунтована теза. По-перше, 1/3 селянами сплачувалася відомо за що — за те, що вони самочинно, без згоди власника, користувалися чужою власністю. По-друге, ставки сплати, порівняно з іншими подібними законами, наприклад, Директорії УНР та радянської влади, були меншими.

Так, за законом Директорії УНР стосовно врожаю 1919 р. всі господарства, що мали у своєму користуванні землю, повинні були передати республіці за твердими цінами, визначеними Міністерством народного господарства, зернових продуктів у такій кількості: «господарства, що мають 2 дес. землі звільняються від повинності, ті, що мають 2–3 дес. — 3 пуд., 3–4 дес. — 5 пуд., 4–5 дес. — 8 пуд., 5–6 дес. — 12 пуд., 6–7 дес. — 17 пуд., 7–8 дес. — 23 пуд., 8–9 дес. — 30 пуд., 9–10 дес. — 38 пуд., 10–11 дес. — 47 пуд., 11–12 дес. — 57 пуд., 12–13 дес. — 68 пуд., 13–14 дес. — 80 пуд., 14–15 дес. — 93 пуд. Господарства, що мали землі понад 15 дес., зобов'язувалися віддати державі S врожаю»²¹.

За більшовиків ситуація була ще скрутнішою. Селяни повідомляли, що радянська влада залишала «частину врожаю біднякам, а вся решта звозилася до комун, на тік, звідки вона вивозилася безконтрольно і без звіту перед селянством»²². Білогвардійське розвідувальне зведення за 19 жовтня 1919 р. констатувало: «Серед селян прифронтової смуги найбільше озлоблення викликало відбирання продкомаами всього врожаю, для селян залишили з розрахунку 1 фунт на душу до нового врожаю»²³. Виконком Звенигородського повіту Київської губернії у серпні 1919 р., під час жнив, зобов'язав селян 2/3 урожаю віддавати державі, звозячи її на місця, визначені державою²⁴. Рішенням Балаклавського районного військово-революційного комітету весь урожай садів, виноградників та земель, що перебувають у приватних осіб та організаціях, перешолив до державних органів, працівники отримували відсоток, визначений комісією²⁵. Саме у випадку з більшовиками цілком резонним, на нашу думку, є запитання: за що платити, якщо влада проголошувала, що земля — всенародна власність.

Водночас вище зазначені частки врожаю, що залишалися селянам та власникам земель і орендаторам, були переглянуті білогвардійським урядом А.Денікіна на користь селян. 26 вересня 1919 р. Особлива нарада схвалила, Головнокомандувач ЗСПР підписав

нову редакцію правил про врожай. Згідно з її змістом, експласники земель отримували лише $1/5$ від урожаю зернових та $1/10$ від урожаю коренеплодів²⁶.

Опрацьовані нами історичні джерела, зокрема секретні зведення Освагу, не фіксують різко негативного сприйняття селянами України правил про збір урожаю 1919 р. чи збройного опору селян їхній реалізації. Так, Г. Бурлаков — заступник Начальника УЗіЗу, посилаючись на зведення, що доходили з відділів цієї установи на місцях, констатував, що ставлення селянства до аграрних заходів Особливої наради «доброзичливе, до нас в управління не надходило повідомлень про випадки невдоволення чи непорозуміння на цьому ґрунті»²⁷. Однак під впливом більшовицької агітації в окремих регіонах України, підконтрольних білогвардійському уряду А. Денікіна, мали місце непорозуміння селянства із владою. Так, селяни Євпаторійського повіту відмовилися виконувати правила про збір урожаю, незважаючи на те, що поміщики зменшили розмір частки, яка їм належала, з $1/3$ до «2 и 2,5». Була проведена відповідна роз'яснювальна робота, а також заарештовані більшовики-підпільники, що проводили антиденікінську агітацію. Після цього селяни сіл Карадже та Ак-Лічеті провели відповідні розрахунки, згідно з «Правил...». В інформаційному зведенні стосовно цього інциденту йшлося, що причиною відмови селян розраховуватися за зібраний ними врожай було те, що «місцеве селянство, заперечуючи право приватної власності, прагнуло безкоштовно користуватися землями поміщиків»²⁸. У цілому, аналізуючи хід збору врожаю 1919 р. у Криму, автор зазначеного вище документа повідомляє: «... не було потреби вживати особливих заходів для забезпечення збирання врожаю хлібів»²⁹.

На Полтавщині збір урожаю відбувався інтенсивними темпами за сприятливих погодно-кліматичних умов. Вони могли бути ще вищими, якби не дефіцит робочих рук та сільськогосподарського інвентарю. Найманим робітникам під час жнив на Полтавщині платили від 100 до 150 руб. на день³⁰. Зведення Зафронтбюро по Полтавщині фіксували таке: «...поміщики повернулися... ведуть себе стримано і сили не застосовують»³¹. У Кременчуцькому та Лохвицькому повітах Полтавської губернії «великі землевласники відновлюють зруйновані господарства. Урожай реалізується безпроблемно»³².

На Харківщині жнива також проходили без особливих ускладнень, за подібних, як і на Полтавщині, обставин. Заробітна плата під час жнив становила 100 руб. на день для жінок і 150 — для

чоловіків. Мали місце розрахунки і натурою. Відносини між селянами, хуторянами, великими землевласниками та управляючими маєтками сучасниками класифікувалися як «миролюбиві»; відносини між селянськими громадами та управляючими — як «очікувальні» та в окремих випадках «недружелюбні»; ставлення всіх до правил — доброзичливе, але селяни більше схильні розраховуватися з власниками земель грошима³³. Такий розрахунок був вигідний насамперед селянам, оскільки проводився за фіксованими цінами. Враховуючи, що селяни володіли значною масою паперових грошей, то особливо тягаря під час цих розрахунків вони не відчували. З іншого боку, білогвардійським властям теж було це вигідно, тому що із обігу вилучалися кошти і в такий спосіб можна було дещо стримувати інфляцію. Найменш зацікавленими у такій формі розрахунків були великі землевласники, зважаючи на вкрай скрутне фінансове становище ЗСПР. Однак влада не застосовувала репресивних чи інших заходів, якими б заборонялася така форма розрахунків за врожай 1919 р., обравши проселянську позицію з цього питання.

Різноманітні за походженням історичні джерела, залучені нами до статті, дозволяють констатувати, що цивільна білогвардійська адміністрація як у центрі, так і на місцях не стояла осторонь вирішення важливих поточних соціально-економічних питань. Насамперед йдеться про жнива. Як ми уже вказували, однією з проблем, яка певною мірою негативно позначалася на зборі врожаю 1919 р., був дефіцит робочих рук, тяглової сили тощо. Для його послаблення Особлива нарада, Головнокомандувач вживали енергійних заходів. Наказом А. Денікіна від 9 липня 1919 р. військові, координуючи свої дії з цивільними властями, зобов'язувалися «З. На допомогу землеробському населенню під час жнив та посівної відпускати господарям, що потребують робочої худоби, коней з військових обозів, а також залучених до відбування гужової повинності хоча б на один чи два дні для польових робіт, а також у вільний від нарядів час». Крім того, наказ передбачав звільнення від мобілізації селян, у родинях яких, крім чоловіка, що підлягає мобілізації, не було інших працівників. У тому разі, якщо такий селянин уже був мобілізований, то його демобілізували або він отримував необхідну відпустку для участі у жнивях³⁴. Так, листування Начальників повітів стосовно виконання правил про збір урожаю засвідчує, що на місцях адміністрація виконувала наказ Головнокомандувача про надання селянам допомоги під час жнив.

Зокрема, у Сімферопольському, Феодосійському, Джанкойському повітах до жнив активно долучалися військові, допомагаючи селянам. За згодою між Сімферопольським комендантом та губернатором відпустку отримали німці-колоністи для проведення та надання допомоги під час жнив³⁵.

Крім позитивного, під час кампанії зі збору врожаю 1919 р. мали місце труднощі, що негативно позначалися на її реалізації. Найбільшою складністю, зважаючи на особливості громадянської війни як соціокультурного та історичного явища, було забезпечення спокою в тилу. Зазвичай різні політичні режими, що змінювали один одного в Україні упродовж революції, контролювали ситуацію у містах, найближчих до них навколишніх селах та на залізничних вузлах. Решта території перебувала або у сфері впливу отаманів, або залишалася «безвладною». Наприклад, лише у правобережних повітах Київщини нараховувалося 22 отамани³⁶. Це були локальні вогнища масового селянського руху опору, що розпочався ще за гетьманату П. Скоропадського. Такий стан справ деструктивно впливав на діяльність органів цивільної влади того чи іншого політичного режиму, виконання ними розпоряджень центральних властей. Білогвардійці не були винятком у цій ситуації. Водночас, і ми солідарні у цьому з тезою В. Федюка, було б не зовсім коректно селянський повстанський рух пов'язувати лише з аграрною політикою того чи іншого політичного режиму. Крім усього іншого, він був наслідком війни між містом та селом³⁷. Від себе додамо, що він був виявленням соціальної та суспільно-політичної активності селянства України в роки революції.

Невдоволення селян викликали хоча й епізодичні, але зловживання з боку поміщиків, що поверталися. Зазвичай це траплялося в тих місцевостях, в яких білогвардійська цивільна адміністрація поводитися інертно. Повідомлення радянських підпільників містили інформацію, за якою «у Бахмутському та Маріупольському повітах поміщики, окрім законної третини врожаю, беруть 380 руб. з десятини. В Ізюмському повіті беруть половину врожаю...»³⁸. У Вовчанському повіті на Харківщині поміщики вдруге вимагали у селян третину врожаю. При цьому рахували цю частку не лише з урожаю 1919 р., а і з урожаїв попередніх років. «... втручання властей для викорінення цього зла не було»³⁹, — доповідали агенти Освагу.

Отже, заходи Особливої наради з організації весняної посівної кампанії та жнив на підконтрольних українських територіях у 1919 р. носили проселянський характер. Білогвардійська ци-

вільна адміністрація робила все можливе, щоб і весняна посівна, і жнива відбулися. Збір урожаю 1919 р. на українських територіях, підконтрольних білогвардійському уряду А. Денікіна, юридично регламентувався «Правилами...». Їхній зміст відзначався проселянським характером, не викликав збройного спротиву з боку селян. Під час жнив білогвардійцями вживалися заходи, спрямовані на надання допомоги селянам. Відзначаючи в цілому позитивне виконання збору врожаю 1919 р., констатуємо, що перешкодами у цьому процесі були епізодичні зловживання поміщиків та локальні вогнища селянського повстанського руху опору.

¹ Див., наприклад: Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 — 1920 рр.): історіографічний процес 1919–2000-х рр. / Черкаси: Ант, 2008. — 277 с.

² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — ФР. 2235. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2.

³ ДААРК. — ФР. — 1668. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 2.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — ФР. 439. — Спр. 41. — Арк. 83.

⁵ Див., наприклад: Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г. Бурлаковым) // Объединение. — 1919. — № 4.

⁶ Л.Г. Земельный вопрос // Полтавский День. — 1919. — № 29.

⁷ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — ФР. — 39540. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 20.

⁸ Якушкин И. Посевы 1920 года // Наш путь. — 1919. — № 38.

⁹ Голос Юга. — 1919. — № 53.

¹⁰ Історія селянства Української РСР: У 2 тт. — Т. 2. — К., 1967. — С. 84.

¹¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 126.

¹² По губернии. Змиевский уезд // Новая Россия. — 1919. — № 28.

¹³ Полтава // Новая Россия. — 1919. — № 56.

¹⁴ Четыркин А.В. Развал тыла и разложение армии Деникина // Исторические записки. — 1941. — №12. — С. 11–12.

¹⁵ ДААРК. — ФР. 1765. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 35.

¹⁶ Урожай текущего года в Харьковской губернии // Южный край. — 1919. — № 13.

¹⁷ Правила о сборе урожая 1919 г. в местностях, находящихся под контролем Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России // Киевлянин. — 1919. — № 25.

¹⁸ Правила об уборке сена // Таврический день. — 1919. — 8 июля.

- ¹⁹ Києвлянин. — 1919. — № 53.
- ²⁰ Супруненко М. З історії боротьби більшовиків України проти Денікінщини: Дис. ... канд. іст. наук. — Уфа, 1942. — С. 130.
- ²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 36. — Арк. 139.
- ²² Сельские земельные комитеты (Из бесед с селянами) // Новый пахарь. — 1919. — 16 октября.
- ²³ РДВА. — ФР. 39540. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 39.
- ²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 55. — Арк. 10.
- ²⁵ Державний архів у місті Севастополі. — ФР. 244. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 86.
- ²⁶ ДАРФ. — ФР. — 439. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 110 — 111.
- ²⁷ Землеустройство (Беседа с помощником начальника Управления Земледелия и Землеустройства Г.Бурлаковым).
- ²⁸ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 5 — 5 зв.
- ²⁹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 6 зв.
- ³⁰ Уборка хлебов // Полтавский день. — 1919. — 1 августа.
- ³¹ Гражданская война на Украине. 1918 — 1920 гг.: Сборник документов и материалов. В 3 тт., 4 кн. — К., 1967. — Т. 2. — С. 535.
- ³² Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление советской власти (1917 — 1920 гг.). Сборник документов и материалов. — Полтава, 1957. — С. 152.
- ³³ Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. — 1919. — № 60.
- ³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4175. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 24 зв., 37.
- ³⁵ ДААРК. — ФР. 2235. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 45 — 46, 53.
- ³⁶ ДАРФ. — ФР. 446. — Оп. 2. — Спр. 45. — Арк. 232.
- ³⁷ Федюк В. Белое движение на Юге России: Дис. ... д-ра ист. наук / В. Федюк. — Ярославль, 1995. — С. 376.
- ³⁸ Гражданская война на Украине. 1918–1920 гг.: Сборник документов и материалов. — С. 325–326.
- ³⁹ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918–1920 гг. — Х., 1973. — С. 163 — 164.